

A helyek arcvonásai

Szerkesztette:

Michalkó Gábor – Rátz Tamara – Donka Attila

Kodolányi János Egyetem
HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet
Magyar Földrajzi Társaság
Székesfehérvár–Budapest, 2024

A temetők zöldfelületi értékei és turisztikai hasznosítása

*Mikházi Zsuzsanna¹ – Geccséné Tar Imola²
– Takács Katalin³ – Sallay Ágnes⁴*

Bevezetés

A nemzetközi turizmusban már létező gyakorlat a temetők turisztikai attrakcióként való kezelése. A hagyományos temetőturizmus (hírességek sírjának felkeresése, művészeti értékek megtekintése stb.) mellett a temetőket rendezvényhelyszínként, sportolásra alkalmas területként is hasznosítják. Nyugat-Európában a XIX. század óta létesülnek erdei és parktemetők, amelyek alapfeltétele, hogy a temető nagyméretű zöldfelülettel rendelkezzen, így a temetők közparkként történő hasznosítása is bevett szokás.

A COVID-19 pandémia alatt sok esetben az az emberi igény is csorbult, hogy a halottaktól méltó módon elköszönjenek a hozzátartozók, ami traumatizálta a társadalmat és felerősítette a temetők iránti igényeket. A járvány miatti lezárások a temetők használatára is hatottak, sokan a temetőkben találtak megfelelően nyugodt helyet arra, hogy kikapcsolódjanak, illetve arra is, hogy megemlékezzenek halottaikról akkor is, ha nem az adott temetőben lett eltemetve. Azon temetők esetében, ahol megfelelően kialakított a növényállomány, a temető a természettel való találkozás helye is lett. Turisztikai hasznosítás szempontjából azok a budapesti temetők kerülnek előtérbe, amelyek elsődleges funkciójuk mellett más attrakcióval is tudnak a turisták számára szolgálni.

Célunk a budapesti temetők kulturális és építészettörténeti értékei mellett a zöldfelületi értékeik azonosítása, és mint “jó helyek” a turizmusba való bevonásuk lehetőségeinek és eszközeinek felmérése, meghatározása. A kutatás keretében Budapest temetőire fókuszáltunk. A sírkerteket helyszíni bejárás, valamint fényképek és térképek tanulmányozásával elemeztük. Az elméleti alapokat irodalmi források feldolgozásával határoztuk meg az alábbi témakörökben: (1.) temetőtörténet, temető típusok feltárása; (2.) turizmus és a temetők kapcsolatának vizsgálata (lehetőségek és külföldi minták); (3.) a temetők növényállományának és turisztikai értékének kapcsolata. Tanulmányunk fő kérdései: (1.) milyen vonzerővel lehet a turistákat becsábítani a temetőkbe; (2.) milyen

1 Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, zsuzsanna.mikhazi@gmail.com

2 egyetemi docens, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, geccsene.tar.imola.csilla@uni-mate.hu

3 egyetemi docens, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, takacs.katalin@uni-mate.hu

4 egyetemi tanár, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, sallay.agnes@uni-mate.hu

látogatómenedzsmet eszközökkel lehet a turistát úgy irányítani a temetőben, hogy az a sírkertek alapfunkcióját (kegyelet, emlékezés) ne zavarja?

A külföldi példákhoz hasonlóan hazánkban is megjelent már néhány alternatív temetőhasználati mód. Erre a legjobb példa a Fiumei úti sírkert, ahol ma már számos tematikus sétán lehet részt venni és biciklis körbevezetésre is lehet jelentkezni. Ugyanakkor babakocsival sétáló anyukákkal, piknikező vagy tanuló fiatalokkal, valamint futni vagy biciklizni járó sportemberekkel is találkozhatunk. Mivel már a sírkert létesítésétől kezdve ügyeltek annak parkosítására, értékes, út menti fasorok ültetésére, az élővilága igen gazdag.

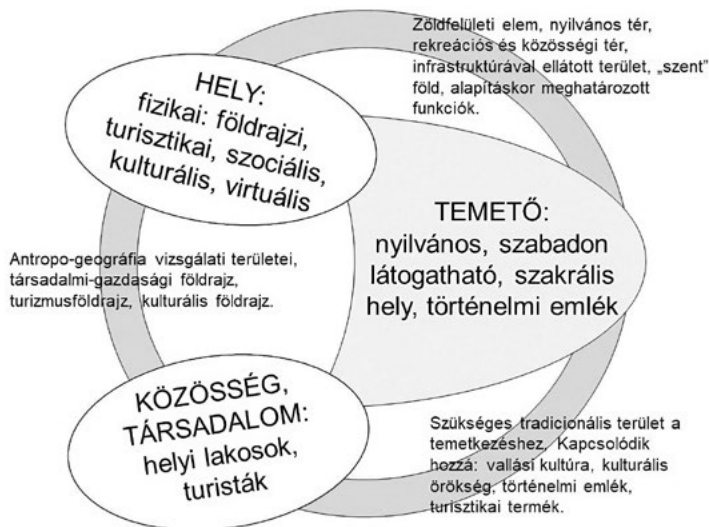
A temetők turisztikai hasznosítása egyensúlyban kell, hogy maradjon a temető eredeti funkciójával. Megvizsgáltuk, hogy az egyes temetőtípusok (pl. lezárt vagy működő temető, parkosított vagy raszteres kiosztású temetők) esetén milyen turisztikai hasznosítás lehetséges etikus keretek között. Megállapítottuk, hogy az építészeti és művészeti értékek mellett a temető zöldfelületi intenzitása is hozzájárul a szélesebb körű turisztikai hasznosítás lehetőségéhez.

Sok turisztikai útikönyvben, valamint a városok legfontosabb értékeit bemutató honlapokon szerepelnek temetők, amelyek különböző érdeklődési körű látogatókat, csoportokat vonzanak. A hazai városi temetők megfelelő promóció segítségével a városi turizmus szerves részét képezhetnék, ahogy ez számos külföldi temető esetében (pl. Párizs, Prága) már megtörtént. A városi temetőkbe látogatók viszonylag hosszabb időt, akár több órát is eltöltenek az adott sírkertben. Az ott folytatott tevékenységek (séta, fényképezés) hozzájárulnak a látogatók pozitív élményteremtéséhez. A temetők autentikussága és rendezettsége elegendő a turistatekintet fenntartásához, és a látogatók nem várnak el különösebb infrastrukturális fejlesztéseket, így a promóción kívül jelentősebb pénzügyi beruházást mint vonzerő nem igényelnek. Célunk, hogy tanulmányunkkal felkeltsük a turisztikai szakma figyelmét a temetők mint potenciális turisztikai vonzerők iránt. Szintén fontosnak tartjuk, hogy felhívjuk a döntéshozók figyelmét arra, hogy a betelt/lezárt temetők megőrzése, vagy újrahasznosítása esetén a terület zöldfelületi jelentőségét is figyelembe vegyék. Munkánk alapot adhat ahhoz, hogy más magyarországi nagyvárosok is azonosíthassák és hasznosíthassák a sírkertekben lévő turisztikai és zöldfelületi lehetőségeket.

1. Fogalmak és kapcsolatok

A IX. Magyar Turizmusföldrajzi Szimpózium felhívásában szereplő megfogalmazás szerint: „A turizmusban hasznosított helyek karakterisztikusak, élményeket generálnak, az egyének és a közösségek történeteik révén kötődnek hozzájuk.” Mindez maximálisan igaz a temetőkre. Korábbi kutatásaink alapján (Sallay et al. 2022a, 2022b, 2022c, 2023) megállapítottuk, hogy a temetők összetett helyek, amelyeknek számtalan jelentésük és felhasználásuk lehet. A temetők olyan érzelmi töltetű terek, ahol a helyi kultúra és történelem emlékei együttesen vannak jelen, és ebben az értelemben fontos turisztikai jelentőséggel és küldetéssel bírnak. Sok temető az élet színtere is szeretne lenni, lehetőséget kínálnak különböző rendezvények (koncertek, kiállítások, előadások) szervezé-

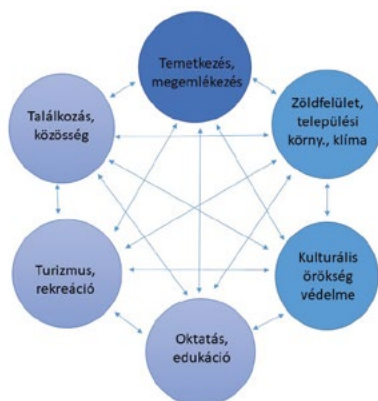
sére azzal a céllal, hogy vonzzák a helyi lakosságot és a turistákat, valamint új bevételi forrást teremtsenek mindenki számára elfogadható módon (1. ábra).

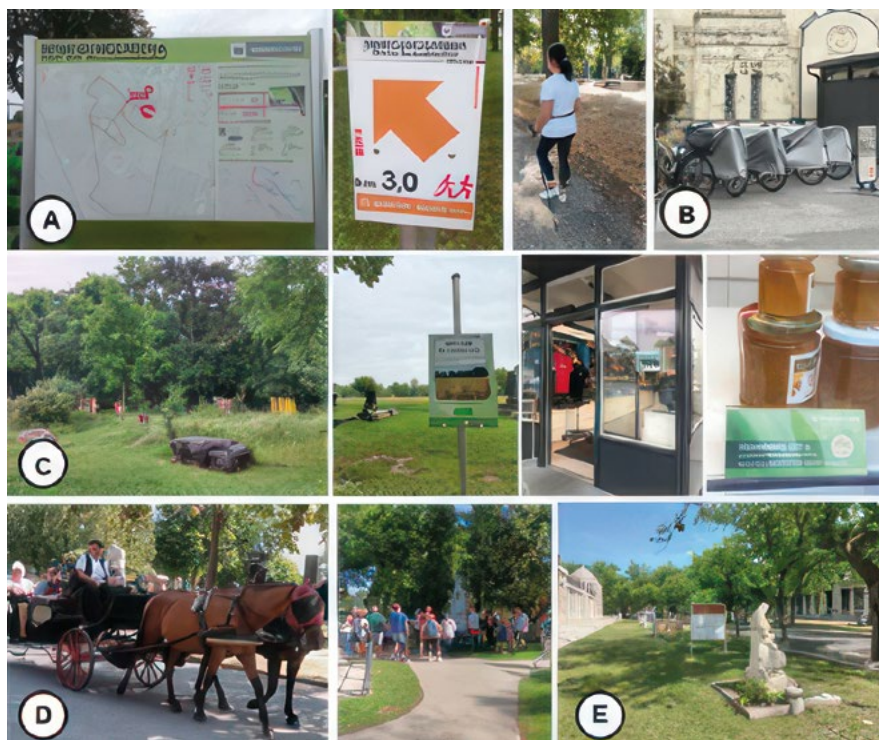
1. ábra A temető, a hely és a közösség kapcsolata
Forrás: saját szerkesztés

1.1. MIÉRT A TEMETŐK?

Az 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről, 3. §: a) pontja meghatározza, hogy a temető a település közigazgatási területén belüli, beépítésre szánt vagy beépítésre nem szánt, építési használata szerinti zöldfelületi jellegű különleges terület, amely kegyeleti célokat szolgál, közegészségügyi rendeltetésű, és amelyet az elhunytak eltemetésére, a hamvak elhelyezésére létesítettek és használnak, vagy használtak. A temetőeknek évezredek óta alapvető feladata az elhunytak számára sírhely, a gyászolók számára a megemlékezés helyének biztosítása. Ez az alapvető (primer) funkció egészült ki az elmúlt évtizedekben másodlagos és harmadlagos feladatokkal (2. és 3. ábra): megfelelő zöldfelületek biztosítása a helyi klíma alakítására és rekreációra, valamint a turizmusba való bekapcsolás. Nyugat-Európa számos helyén ma már természetes igényként jelenik meg a helyi lakosság részéről a temetők napi rekreációs használata: a temetőben a hagyományosnak tekintett sétálás mellett megjelentek a futók (számos helyen futópályákat is kijelöltek), a csendes sportokat űzők (jóga) és egyes helyeken a kutyasétáltatók is, mely azonban az előbbieknél is vitatottabb, ezért csak kevés helyen engedélyezik. A harmadlagos, turisztikai használati formák közül az általánosan elfogadottabbak a vezetett séták, melyek során a temetők értékeivel (elsősorban épített értékekkel, sírokkal) és az azokkal kapcsolatos történetekkel ismerkednek meg a látogatók. A temetők természeti értékei viszonylag ritkán kapnak kiemelt szerepet, inkább az egyéb vezetett sétákba szövik bele a temetők növény- és állatvilágával kapcsolatos gondolataikat a vezetők. Felmerült és több

2. ábra A temetők használatainak összefüggései
Forrás: saját szerkesztés

3. ábra A temetők másodlagos és harmadlagos funkcióihoz kapcsolódó tevékenységek
Forrás: a szerzők felvételei

A – Kijelölt séta- és futóút, Zentralfriedhof; B – bérelhető kerékpár a temető bejárásához, Zentralfriedhof; C – méhlegelő, kaptárak, a temetői boltban kapható helyben készült méz, Zentralfriedhof; D – kis- és nagycsoportos séta gyalogosan és lovaskocsin, Zentralfriedhof; E – szabadtéri kiállítás, Kerepesi úti temető.

A funkciókkal párhuzamosan eltérőek a temetőbe látogatók motivációi is. Szakirodalmi források alapján elkészítettük a temetőlátogatók motivációjának összesítését. Egy temető meglátogatása lehet a fő célja vagy a másodlagos célja, kiegészítése az utazásnak. Mivel a temetők sokrétű látóivalokkal rendelkeznek, ezért számos motiváció adódik a meglátogatásukhoz és egy-egy motivációhoz többféle látóivaló tartozhat. Tomašević (2018), Moreno (2018) és Pécsek (2015) munkáját kiindulópontként használva, az irodalmi kutatásunk és a saját tapasztalataink alapján a következő kategóriákat határoztuk meg:

- Eredendő motiváció: a családi sírok meglátogatása. Ide értve a saját vagy mások családi gyökereinek, családfájának kutatását is.
- Kulturális motiváció: a temető mint egy szabadtéri, nyitott múzeum, tárgyi és szellemi értékek tárháza:
 - híres emberek (írók, költők, színészek, tudósok, királyok, elnökök, politikai személyek stb.) sírjai,
 - építészeti különlegességek (kripták, mauzóleumok stb.)
 - szobrászati érdekességek,
 - érdekes hely, a személyes érdeklődés színtere (a temető szerepel egy filmben vagy könyvben), hobbi (pl. fotózás, festés) gyakorlásához ideális.
 - egy „ezt látni kell” hely, mert például szerepel a világörökségi listán.
- Nemzeti érzés: emlékparkok, katonai temetők meglátogatása.
- Természet csodálata/szeretete: a temetők mint parkok/arborétumok látogatása. Itt különleges botanikai (pl. török orchideák) vagy zoológiai érték található. Menekülés a városból és kikapcsolódás, rekreáció.
- Oktatás és kutatás: A történelem és a kultúra iránti érdeklődés vezérli. Azért jön a látogató, hogy többet megtudjon a temető történetéről, a helyről, ahol alapították, az emberekről, akiket eltemettek ott. Az emberek hogyan éltek, hogyan formálták környezetüket, településüket.
- Vallási motiváció (zarándoklat): a vallási/egyházi szempontból jelentős sírok (pl. pápák, egyházvezetők), vagy vallástörténeti szempontból kiemelkedő sírok (pl. Jézus sírja Jeruzsálemben). A halandósággal való szembenézés helyszíne.
- A temető mint helyszín: sírkertben szervezett koncert, előadás látogatása.
- Nincs motiváció: nem tervezett látogatás. Nincs konkrét érdeklődés a temetők speciális elemei, kínálata iránt. A kíváncsiság hajtja, a „lássuk, mit találunk itt” hozzáállás.

Ma a temetők a turizmusba mint látóivaló/attrakció és mint rekreációs terület csatlakozhatnak be, hiszen a temetők értékét a turizmus számára alapvetően a bennük található növényzet és az ott található kulturális értékek jelentik. “Sokféle temető van. Annyi, mint az ember és az ő bolondsága.” – írja Eötvös Károly (Eötvös 2007). Az elrendezés, az anyaghasználat, a megemlékezés módja változatos lehet: az egyszerű fejfáktól a vasos kőfaragványokig. Magyarországon is található néhány legendás temető, ahol különleges szokások szerint állítottak emléket a halottaiknak a családok. Ezek mára turisztikai látványossággá váltak, például a szatmárcsekei Csónakos fejfás református temető, a bala-

tonudvari temető szív alakú sírkövei, az őrségi sökfás temető. A temetkezési módok miatt különleges temetők mellett más temetkezéshez köthető turisztikai látványosságok is vannak hazánkban, például a Mohácsi Csata Történelmi Emlékhelye, a Budaörsi Katonai Temető és Békepark (*Deutsch-Ungarischer Soldatenfriedhof*), a török dervis Gül baba türbéje (síremléke) – igaz, ez nem temető – vagy az UNESCO Világörökségi listára is felkerült Pécsi Ókeresztény sírkamrák. A temetők esetében a rekreációs szerepet a nagy kiterjedésű zöldfelületek, a park jelleg alapozta meg. Ehhez kapcsolódó tevékenység a padokon való üldögélés, csendes nézelődés vagy olvasás (passzív rekreáció), a csendes sportok mint a sétálás, futás, kerékpározás, nordic walking (aktív rekreáció).

1.2. ZÖLDFELÜLET – ÖKOSZISZTÉMA SZOLGÁLTATÁS – (SLOW)TURIZMUS KAPCSOLATRENDSZERE A TEMETŐK VONATKOZÁSÁBAN

A városi temetők nagy területi kiterjedésűeknek és a mérsékelt égövön jellemzően magas zöldfelületi arányuknak köszönhetően meghatározó szerepet játszanak a városszerkezetben, a városok zöldinfrastruktúra rendszerében. A temetők kegyeleti funkciójuk mellett jelentős zöldfelületi értéket is képviselnek (Długozima – Beck 2020). A zöld infrastruktúra elemek helyi szinten egyre inkább stratégiai jelentőségűnek bizonyulnak. Az Európai Bizottság megfogalmazásában a zöldinfrastruktúra a természetes és természetközeli területek más környezeti jellemzőkkel rendelkező, stratégiaileg megtervezett hálózata, amelyet úgy terveztek és kezelnek, hogy az ökoszisztéma-szolgáltatások széles skáláját nyújtsa. Magába foglalja a zöldterületeket – vagy kék területeket, ha vízi ökoszisztémákról van szó –, melyek környezeti, társadalmi és gazdasági előnyökkel járnak (Millennium Ecosystem Assessment 2005, Ladu et al. 2023).

Az ökoszisztéma szolgáltatások az élő rendszerek által nyújtott javak, melyek összessége az emberi életminőséget befolyásolja. A Föld ökoszisztémái az emberiség számára számos előnyt nyújtanak, úgynevezett „javak (pl. élelmiszerek, víz, tüzelő- és építőanyagok stb.) és szolgáltatások” (pl. vízellátás, a levegő megtisztítása, a hulladékok természetes újrahasznosítása, a talajképződés, a beporzás stb.) formájában. Mivel ezek közül a javak és szolgáltatások közül sok ingyen mindig is rendelkezésre állt, hosszú távú értékük a társadalom tudatában nem szerepel. Korábbi tanulmányunkban (Sallay et al. 2022c) részletesen foglalkoztunk az ökoszisztéma szolgáltatások jellemzőivel, típusaival (ellátó-, szabályozó és fenntartó, továbbá kulturális szolgáltatások) és előnyeivel. Megállapítottuk, hogy az ökoszisztéma szolgáltatásoknak meghatározó szerepe van a helyi lakosok és a turisták jóllétében.

A növényzet települési környezetre gyakorolt hatása sokrétű, egyszerre ökológiai-, funkcionális-, településszerkezeti- és esztétikai funkciót is betölt. A zöldfelületek önmagukban is értékképző tájértékek és a városképben betöltött pozitív szerepük vitathatatlan. Nem csak ökoszisztéma szolgáltatásokat nyújtanak, de vonzerőként is megállják a helyüket, mivel a szemlélő szerzett élményét mélyítik, így lassú turisztikai potenciáljukkal a város turisztikai kínálatát is gazdagítják (Fórián – Hagymássy 2009). A nagyvárosi térben található temetők nagy zöldfelületűeknek és kulturális vonzerejüknek köszönhetően képesek a turista mozgásának időbeli lelassítására és térbeli széthúzására (Pécsek 2017). A temetők a városi turizmus lelassításának eszközei lehetnek: a nagyvárosokba

özönlő turisták számára alternatív időtöltést jelentenek és ezzel a turistatömeg kezelésébe is pozitív módon bevonhatók, azaz a turisták jelentősen lelassíthatók. A sírkertek a nyugalom és a csend mellett kulturális élményt is kínálnak, vagyis szervesen illeszthetők a rövid városlátogatás, a lassú turizmus kínálati mixébe. A látogatók számára a nyüzsgő városi térből való kiszakadással párhuzamosan lehetőséget teremt aktív tevékenységek – ismeretszerzés, séta, fotózás – végzésére is.

2. Mintaterület: Budapest

A mai Budapest területén a templomok köré temetkezés gyakorlata a török hódoltság után szűnt meg, ekkor kezdtek kialakulni városrészenként a maihoz hasonló temetők. A város beépülésével, növekedésével párhuzamosan a temetők a városi zöldfelületi rendszer fontos elemei lettek (1. táblázat). Napjainkban 15 köztemető és 4 izraelita temető működik Budapesten. A köztemetőket a Budapesti Temetkezési Intézet üzemelteti, kivételt képez ez alól a Fiumei úti temető, amelyet különleges státusza miatt 2016 óta

1. táblázat A temetők és a városi zöldfelületek szerepkörének változásai Budapesten

időszak	beépítés és városi „zöld”	temető funkciói
török hódoltság végéig	zöldséges kertek, mezőgazdasági területek	temetők a templomok mellett, temetkezés
1700-as évek	a városi beépítés sűrűsödése miatt megjelent az igény a közhasználatú zöldfelületre, megjelentek az első parkok	megjelennek a templomoktól független település széli temetők
1800-as évek	fásított utak, fásított közterek, városi parkok, sétateretek, fásítások (Gellérthegy)	új, nagy kiterjedésű temetőket hoztak létre a város külterületén, amikben a temetési funkció maradt az elsődleges
1872-1945	a közparkokban egyre több szabadidős funkció jelenik meg, megépülnek az első játszóterek	Új nagyterületű temetőket nyitottak a város szélén a gyors városfejlődés miatt, a híres emberek sírjai zarándokhellyé válnak.
1945-1990	a lakótelepek építésével párhuzamosan megjelennek a lakótelepi közparkok, védett területeket jelölnek ki a városban, jelentőssé válnak a parkerdők	Számos egykori falusi temetőt csatoltak a fővároshoz a peremkerületek kialakításával, közülük sokat felszámoltak, de néhányat bővítve vagy urnatemetőként ma is használnak. A temetőkben megjelenik a rekreációs igény, a kifejezett növényállomány miatt megjelennek a sétáló
1990-	a csödbe ment iparterületekből új lakó és irodai beépítések alakulnak ki, a beépítés sűrűbbé válik, a lakosság igénye a zöldfelületek iránt növekedik	Elkezdődik a temetők turisztikai hasznosítása, elsősorban a híres emberek sírjait bemutató vezetett séták alakulnak, kismértékben megjelenik a harmadlagos hasznosítás, a nem szorosan a temetőkhez kapcsolódó turisztikai hasznosítások (komolyzenei koncert, kiállítás)

időszak	beépítés és városi „zöld”	temető funkciói
2020	a pandémia miatti lezárások még inkább a városi zöldek felé indították az embereket, megnőtt az igény a közhasználatú zöldterületek iránt, a legtöbb városi zöldfelület túlhasználttá vált	A lezárások idején az emberek rekreációs igényeik egy részét a temetőkben élik ki, emellett a gyász is több embert vonz a temetőkbe

Forrás: saját szerkesztés

a Nemzeti Örökség Intézete gondoz. A működő izraelita temetők egyházi kezelésben vannak. A lezárt temetők részben önkormányzati, részben egyházi tulajdonban vannak, kezelésük nagyrészt megoldatlan.

A temetők jelentős szerepet játszanak a budapesti zöldinfrastruktúra hálózatban nem csak kiterjedésük (467 ha), hanem magas zöldfelületi arányuk miatt is. A temetők zöldfelületi aránya jócskán meghaladja az OTÉK-ban meghatározott 40%-ot még úgyis, ha a sírokon található növényzetet nem vesszük figyelembe. A Fiumei úti Nemzeti Sírkert (Kerepesi úti temető) a második legnagyobb zöldfelületi aránnyal (67%) rendelkező temető Budapesten⁵.

A működő temetők esetében a zöldfelület intenzitás (ZFI) érték 58% (Budafoki temető) és 91% (Újköztető) közötti, ami kiemelkedően magas a város esetében. Ezt az értéket a temetők esetében a nagyméretű, idős fák alapvetően befolyásolják. A lezárt temetők esetében mind a zöldfelületek aránya, mind a ZFI érték magasabb, azonban ezek esetében a fenntartás hiánya miatt sok esetben a gyomfajok megjelenésével is számolni kell, ami a hasznosításukat és értéküket negatívan befolyásolja.

A temetői zöldfelületek számos ökoszisztéma-szolgáltatást kínálnak a lakosság számára, úgy mint a levegő minőségének javítása, a helyi klíma javítása vagy például esztétikai és rekreációs értékek biztosítása. Hazánkban a temetők rekreációs használata nem tekinthető konvencionálisnak, mégis sokan élnek a temetőkben adódó rekreációs lehetőségekkel. Temetőinkben a megemlékezést szolgáló építmények mellett gyakran található értékes, idős faegyedek, fasorok és gazdag élővilág, mellyel a temetők a biodiverzitás megőrzésében is hangsúlyos szerepet játszanak. Sok temetőben már a fenntartók és a látogatók is komoly erőfeszítéseket tesznek a biodiverzitás megőrzésére, a Farkasréti temetőben például több helyen is madáretetőket és madárodúk kerültek kihelyezésre.

Előremutató a budapesti temetők turisztikai szerepének növelése szempontjából, hogy a Nemzeti Örökség Intézete 2021. júniusban a Fiumei úti sírkert nemzeti emlékhellyel, illetve a Salgótarjáni utcai zsidó temetővel csatlakozott az Európai Jelentős Temetők Szövetségéhez (Association of European Significant Cemeteries), amely egy, a történelmi és tematikus temetőket összefogó európai hálózat. Ugyanakkor belépett az Európai Temetők Útja (European Cemeteries Route) elnevezésű programba, amely a kölcsönös utazási lehetőségek, a pályázati források és a szakmai kapcsolatok tekintetében egy sokkal konkrétabb együttműködési lehetőség. Ezzel Magyarország e tekintetben is felkerült a kontinens térképére.

5 <https://budapest.hu/Lapok/2023/budapest-kornyezeleti-allapotertekelese-2021.aspx>

3. Kutatási eredmények

Kutatásunk során a korábban bemutatott motivációs elemeket vizsgáltuk a budapesti temetőben. Az egyes motivációs kategóriákon belül feltártuk a potenciális turisztikai attrakciókat. Ezután írott források, térképek és helyszíni látogatások segítségével azonosítottuk, hogy mely budapesti temetők rendelkeznek ezen turisztikai attrakciókkal. A 2. táblázatból jól látszik, hogy a Fiumei úti Nemzeti Sírkert, a Rákoskeresztúri Új köztemető és az Óbudai temető egyaránt sokrétű motivációs kínálattal rendelkezik, és az is, hogy a Fiumei úti Nemzeti Sírkert mind közül kiemelkedik és vezető szerepet tölt be a turisztikai vonzerők tekintetében. Fontos lenne, hogy a temetők menedzserei, az utazási irodák alkalmazottai, az idegenforgalommal foglalkozó szervezetek egységes besorolási kategóriákat használjanak a temetői látóivalók vonatkozásában, hogy a megfelelő érdeklődési körű látogatókat megtalálják, elérjék. A promócióban nagyobb hangsúlyt kellene fektetni olyan új lehetőségekre, mint például TripAdvisor rangsorolása: a temetők magas helyezése mint látóivalók egyes desztinációkban, bizonyítja a temetők jelentőségét turisztikai látványosságként. Ezért a temetők tulajdonosainak/fenntartóinak/üzemeltetőinek elemezni kell minden lehetőséget annak érdekében, hogy növeljék vonzerejüket és elérhetőségüket. Ugyanakkor a temetők kulturális, történelmi és természeti jelentőségének tudatosítása is fontos. A továbbiakban olyan kutatásokat látunk szükségesnek, melyek a temető mint turisztikai látványosság gyakorlati megvalósítására irányulhatnak, és az

2. táblázat Látogatói motivációk – hozzájuk kapcsolódó, a temetőben lévő értékek

Látogatás motivációja	Kapcsolódó attrakció	Az általunk vizsgált temetők közül melyikre jellemző?
1. Alapvető	magánszemélyek, családok sírjai, kriptái	minden működő temető
2. Kulturális		
2.1. híres emberek sírjai	írók, költők, színészek, tudósok, királyok, elnökök, politikai személyek stb. sírjai	Fiumei úti Nemzeti Sírkert Farkasréti temető Rákoskeresztúri Új köztemető Farkasréti zsidó temető Óbudai zsidó temető Kozma utcai zsidó temető Salgótarjáni úti zsidó temető
2.2. építészeti különlegességek	épületek, kripták, mauzóleumok	Fiumei úti Nemzeti Sírkert Farkasréti temető Kozma utcai zsidó temető Salgótarjáni úti zsidó temető Budafoki temető
2.3. szobrászati érdekességek	keresztek, szobrok, faragványok	Fiumei úti Nemzeti Sírkert Farkasréti temető Óbudai temető Salgótarjáni úti zsidó temető Óbudai zsidó temető Budafoki temető Kisszentmihályi temető

Látogatás motivációja	Kapcsolódó attrakció	Az általunk vizsgált temetők közül melyikre jellemző?
2.4. érdekes hely, a személyes érdeklődés színtere, hobbi gyakorlásához ideális	szerepel egy filmben vagy könyvben	
2.5. egy „ezt látni kell” hely	szerepel a világörökségi listán	
3. Nemzeti érzés	háborúkhöz, szabadságharcokhoz kapcsolódó sírok, emlékművek	Fiumei úti Nemzeti Sírkert Rákoskeresztúri Új köztemető
4. Természet csodálata	kiemelkedő botanikai vagy zoológiai érték	Fiumei úti Nemzeti Sírkert Farkasréti temető Rákoskeresztúri Új köztemető Óbudai temető
5. Oktatás és kutatás	településtörténeti érdekesség	Fiumei úti Nemzeti Sírkert Salgótarjáni úti izraelita temető lezárt temetők peremkerületi, egykori községi temetők
6. Vallási	a vallási/egyházi szempontból jelentős sírok, kálvária	minden zsidó temető Fiumei úti Nemzeti Sírkert
7. Helyszín	szervezett program, koncert, előadás	Fiumei úti Nemzeti Sírkert
8. Nincs konkrét		

Forrás: Sallay et al. 2022a

utazási irodákra, valamint a helyi idegenforgalmi szervezetekre összpontosítanak, hogy jobban megismerjék a temetőket mint turisztikai termékeket és helyszíneket, lehetővé téve számukra, hogy új programokat hozzanak létre és új piacokat találjanak.

Kutatásunk során három budapesti temető (Fiumei úti Nemzeti Sírkert, Rákoskeresztúri Új köztemető, Óbudai temető) turisztikai adottságait részletesen vizsgáltuk és ennek eredményét a 3. táblázatban összesítettük. A Fiumei úti temető a napjainkig fennmaradt legrégebbi budapesti temető, a benne található számos híres személy sírja, a művészi síremlékek és a parkosított környezet, valamint a város területén belüli kedvező elhelyezkedése miatt egyértelműen a legvonzóbb turisztikai célpont a budapesti temetők között. A Rákoskeresztúri Új köztemető nehezebb megközelíthetősége, hatalmas területe és relatív kevesebb jelentős személy nyugvóhelyeként alapvetően kisebb turisztikai potenciállal rendelkezik, de fontos megemlíteni az 1956-os áldozatok parcelláit és az itt felépült látogatóközpontot, amelyek már nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot. Az Új köztemető nagymértékű zöldfelületi intenzitása, amely leginkább a beerdősült parcelláknak köszönhető, a helyi lakosok rekreációs igényeit elégítheti ki a jövőben. Az Óbudai temető a három vizsgált temető közül a legkisebb méretű, elsősorban a helyi lakosok zöldfelületi igényeit tudja kiszolgálni, de kultúrtörténeti emlékei turisztikai attrakcióként is hasznosíthatóak.

3. táblázat *A kiemelt budapesti temetők összehasonlító táblázata*

	Fiumei úti temető (1847)	Rákoskeresztúri Új köztemető (1886)	Óbudai temető (1910)
Méret	56 hektár	207 hektár (Magyarország legnagyobb temetője)	25,5 hektár
Stílus	architektonikus temető	architektonikus temető	architektonikus temető
Tulajdonos	Magyar Állam	Magyar Állam	Magyar Állam
Kezelő	Nemzeti Örökség Intézete	Budapesti Temetkezési Intézet	Budapesti Temetkezési Intézet
Állapot	működő és lezárt (többnyire) részek	működő (többnyire) és lezárt részek	működő részek
Védettség	műemlékvédelem (egész terület)	nem védett	nem védett
Elhelyezkedés (városon belül)	városszövetben (létesítések a város szélén volt)	város szélén	város szélén
Megközelítés	tömegközlekedés, gépkocsi behajtás engedélyezett, nincs külön parkoló	tömegközlekedés, gépkocsi behajtás engedélyezett, nincs külön parkoló	tömegközlekedés, gépkocsi behajtás engedélyezett, nincs külön parkoló
Lehatárolás, bejáratok	tömör téglafal, több kapuval, csak a főbejárat működik, nincs reprezentatív fogadótér	tömör téglafal, több kapuval, reprezentatív fogadótér a főbejáratnál	tömör téglafal és dróthálós kerítés, több kapuval, reprezentatív fogadótér a főbejáratnál
Különleges temetőrészek	művész parcellák, akadémiai parcellák, hősi parcellák, munkásmozgalmi parcella, szovjet katonai temető, katonai parcellák, szóróparcella	hősi parcellák (298, 300 és 301 parcellák), katonai parcellák, szerzetesi parcellák, mohamedán parcella, urna pantheon, szóróparcella	szovjet katonai parcellák, urna parcellák, szóróparcella
Felekezetek	köztemető és különálló zsidó temető	köztemető és különálló zsidó temető, mohamedán parcella	köztemető és különálló zsidó temető
Zöldfelületi elemek	Jelentős növényállomány: fasorok, parkosított parcellák, beerdősült parcellák	Jelentős növényállomány: fasorok, sok beerdősült parcella	Jelentős növényállomány: fasorok, beerdősült parcellák és fák a parcellákban
Faállomány	~12.000 fa (egyharmada a fasorokban)		
Rekreációs területek	nincs kijelölve	nincs kijelölve	nincs kijelölve
Fenntartott zöldfelület aránya	kb. 67%	kb. 25%	
Zöldfelület intenzitás	kb. 83%	kb. 91%	kb. 88%
Zöldinfrastruktúra-kapcsolatok	Salgótarjáni úti zsidó temető zöldfelülete	Kozma utcai zsidó temető és a Gránátos utcai ortodox zsidó temető zöldfelületei, Keresztúri erdő	Óbudai zsidó temető zöldfelülete, Aranyhegyi-patak partja

	Fiumei úti temető (1847)	Rákoskeresztúri Új köztemető (1886)	Óbudai temető (1910)
Állatok	madarak (100 állandó madárfaj és 40 itt költő madárfaj), rovarok, denevérek, mókusok, más rágszálók, sünök, rókák	50 fős szarvasállomány, madarak, rovarok, denevérek, mókusok, más rágszálók, sünök, rókák, mezei nyulak	madarak, rovarok, denevérek, mókusok, más rágszálók, sünök
Élőhelyvédelmi állapot és lehetőségek	madár megfigyelés és gyűrűzés, parkosított és beerdősült parcellák	beerdősült parcellák	beerdősült parcellák
Élőhely-fejlesztések	madárodúk	tanösvény a Keresztúri erdőben	jelenleg nincs
Épületek	temetőiroda, múzeum, igazgatósági épület, kápolna, ravatalozó, mauzóleumok és árkádok	temetőiroda, látogatóközpont a 301-es parcellánál, ravatalozók és krematórium, harangtorony, árkádok, üzemi épületek	temetőiroda, kápolna, ravatalozó, üzemi épületek
Művészeti alkotások	mauzóleumok, sírboltok, sírkövek, szobrok	sírboltok, sírkövek, szobrok	sírboltok, sírkövek, szobrok
Jelentőség	nemzeti pantheon	Magyarország legnagyobb temetője	Budapest egyik legnagyobb temetője
Turisztikai szolgáltatások	tematikus vezetett séták és mobil applikáció	tematikus vezetett séták	tematikus vezetett séták
Múzeum	Nemzeti Emlékezet Múzeuma	Látogató központ a 301-es parcellában	jelenleg nincs
Ajándékbolt	jelenleg nincs	jelenleg nincs	jelenleg nincs
Vendéglátóhely	jelenleg nincs	turisták számára jelenleg nincs, csak bérelhető rendezvényterem	jelenleg nincs
Egyéb infrastruktúra	mosdók, virágbolt, információs pont	mosdók, virágboltok	mosdók, virágboltok

Forrás: saját szerkesztés

A Mindenszentekhez és a Halottak napjához kapcsolódó utazási szokásokról, továbbá az ünnep turisztikai szerepéről és lehetőségeiről már készült felmérés (Rátz 2006). Ebből látszik, hogy az ünnep jelentős utazási és kiskereskedelmi forgalmat generál, a temetőlátogatás és a családtagok meglátogatása az elsődleges motivációja az utazásoknak, de a turisztikai szolgáltatások igénybevétele minimális. Mi 2021 szeptember-októberében végeztünk kérdőíves kutatást a magyar lakosság körében azzal a szándékkal, hogy megismerjük a temetőlátogatási szokásokat, motivációkat. Szerettük volna látni, hogy a temető, mint úti cél vagy attrakció jelen van-e a megkérdezettek mentális térképén. A kérdőív elektronikus formában került kitöltésre. Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen gyakran és milyen okból látogatnak el az emberek a temetőkbe. Arra is rákérdeztünk, hogy milyen, nem a temetők alapvető funkciójához kapcsolódó tevékenységet tartanak elfogadhatónak. A kutatásban a mintavétel véletlenszerű volt. A célunk, hogy minél változatosabb korosztályú, érdeklődésű ember kitöltse és általános képet kapjunk a látogatásokról.

A kérdőíves kutatás eredményes volt, mivel 213 fő töltötte ki. A látogatás célját több nézőpontból is körüljártuk:

1. általában miért látogatják a temetőket,
2. utazásaik során szoktak-e temetőket látogatni?

Mindkét esetben több válasz is megadható volt és egyéni válaszádra is volt lehetőség. A válaszok elég szerteágazóak voltak. Az elsődleges látogatási cél „a szeretteim/rokonaim sírját gondozni, felkeresni” 81,7%. Közel azonos arányban (21% és 27% közötti értékekkel) választották a válaszadók a következő lehetőségeket: „emlékezni elhunytakra (nem feltétlenül abba a temetőbe, ahol el vannak temetve)”, „híres emberek sírját felkeresni”, „a temetőben lévő szobrokat, épületeket megismerni”, „sétálni, kikapcsolódni”. Az egyéni válaszok között megjelenik a temetőkultúra iránti érdeklődés, a kutyasétáltatás, a gesztenye/mogyoró gyűjtés, a település múltjának megismerése vagy a nyugalom és a zöld.

Hazai utazásai során a válaszadók 35,7%-a nem szokott temetőket látogatni. A többiek – többszörös választás alapján – elsősorban rokonok, ismerősök sírját látogatják (36,6%). E mellett népszerű még a történelmi emlékhelyek (28,2%) és az ismert emberek sírjainak felkeresése (24,4%). A temetőben álló műalkotások (17,4%) és növényzet (17,8%) iránti érdeklődés közel azonos, az épületek/építmények felkeresését 10,8% jelölte meg. Az egyéni válaszok között szerepelt még: csak úgy körülnézni, a hangulat miatt (nyugalom + zöld), a valamilyen szempontból egyedi/különleges/speciális temetők felkeresése, kulturális céllal, a helytörténet megismerése céljából, turisztikai látnivalóként, a sírkövek/sírfeliratok miatt. Külföldi utazás során még kevesen szoktak temetőket látogatni, a válaszadók 44,6%-a nem megy temetőbe. A temetőket külföldön felkeresők többsége a történelmi emlékhelyeket (35,2%) vagy az ismert emberek sírjait (26,3%) keresik fel. Az egyéni válaszokban dominál más országok temetkezési kultúrájának megismerése és az egyedi/különleges/nevezetes temetők megismerése, de a zöldfelület és a nyugodt légkör is szerepel a szempontok között.

A válaszadók 40,8%-a már keresett fel temetőt rekreációs céllal. A séta (74%) és a szemlélődés (74%) mellett az olvasás (5,2%) a legjellemzőbb tevékenység (többszörös választás alapján). Az egyéni válaszok között nagyon eltérő tevékenységek jelentek meg: fotózás (szobrok vagy Halloween), sport (futás, kerékpározás), vezetett séta, madármegfigyelés, koncert. A kutatásban résztvevők 31,9%-a vett már részt temetőben a temetővel kapcsolatos rendezvényen. Az egyéni válaszok alapján ez valamilyen megemlékezést (nemzeti ünnep, világháború, halottak napja), koszorúzást, vezetett sétát jelent. Színházi esemény, koncert 1-1 esetben jelent meg. A temető alapfunkciójához nem kapcsolódó rendezvényen 10,8% vett csak részt. Ezek között olyan érdekességek voltak, mint például a fotólecke, rajzóra, természetvédelmi séta, fülemülék éjszakája, könyv felolvasás, kiállítás és a koncert.

Következtetések

Az Európai Unió lakosságának hozzávetőlegesen 70%-a városban él, ami számos előnnyel jár, mint például az infrastruktúra és a szolgáltatások jobb elérhetősége. Azonban a ter-

mészettől elzárt élet sokféle hátránnyal jár. Ráadásul a növényzet nélküli városok jelentős környezeti terhelést is okoznak, amellet, hogy a meleg hőmérséklet, a poros környezet, és a nem megfelelő minőségű levegő negatívan befolyásolja az ott lakók egészségét. Ebből adódóan Európa szerte, így Magyarországon is előtérbe került a sűrűn lakott területek parkosítása és zöldítése, amely (ökoszisztéma szolgáltatásai révén) fontos szerepet játszik a városok élhetőségének javításában és a lakosság egészségének megőrzésében. A parkosítás és a zöldítés segít csökkenteni a negatív hatásokat, a környezeti terhelést és a vízpazarlást (az esővizet a növények helyben hasznosítják). Sok városban azonban nincs elegendő szabad terület új parkok építésére és barnamezős területek zöldítésére sincs mindenütt mód. Az ilyen sűrűn beépített városrészekben hozhatnak felüdülést a temetőkertek. Az élő természet, a zöld látványa, közelsége csökkenti a stresszt és nyugalmat áraszt, azaz a városi zöldfelületek hozzájárulnak a környéken élők és dolgozók jóllétéhez. A temetőkertek közvetlenül használják fel az esővizet, valamint teret adnak az urbanizált állatvilág fejlődésének is. Mindezen tényezők azt mutatják, hogy a temetők közparkként való hasznosítása, használata hozzájárul a városok élhetőségének javításához és a lakosság egészségének megőrzéséhez, így több kis lépésben a gazdasági növekedést is elősegítik.

Sok helyen (Nyugat-Európában és az USA-ban) a közparkok kora előtt a temetők a családok számára a természetben történő pihenés helyszínéül is szolgáltak (Skår et al. 2018) (4. ábra). Később a temetők ezt a szerepkörüket, nyitottságukat elveszítették, zárttá váltak, hogy a csendes gyász és a tisztelet helyszínei lehessenek azok számára, akik eltemetett rokonaikat látogatják meg. Napjainkban a temetői turizmus egyre növekvő piacot jelent. Az utazók világszerte felkeresik a temetőket, mivel a temetőben való „bolyongás” vagy a vezetett túra lehetővé teszi, hogy többet tudjunk meg azokról az emberekről, akik előttünk éltek. A látogatás célja és a látogató érdeklődési köre sokféle lehet: talán érdeklí

4. ábra *Midday in St. Paul's churchyard, New York, 1910*
/ Délben a New York-i Szent Pál-templomkertben 1910

Forrás: *Library of Congress* <https://www.loc.gov/resource/ggbain.19433/>

a genealógia és a saját családja múltját kutatja, vagy szereti a fényképezést, vagy tetszik neki a sírkövek és emlékművek építészeti megoldása vagy élvezettel olvassa a kedves sírfeliratokat... A temetők általában ingyenesen fogadják a nagyközönséget, és a látogatói igényekhez alkalmazkodva sok temető kínál térképeket, brosúrákat, okos telefonos alkalmazásokat, audio guide támogatású vagy vezetett túrákat, amelyek kiemelik a nevezetes sírokat, szobrokat, emlékműveket és más építményeket, valamint esetenként kitérnek a növényzetre is.

A budapesti temetők turisztikai használatával kapcsolatosan kutatásunk során a következő adottságokat és korlátokat azonosítottuk:

1. A temetőkben lévő természeti, épített és szellemi értékek, valamint a hozzájuk kapcsolódó tárgyi és szellemi örökség egymást erősítik, ezért a temetők több attrakcióval rendelkező szabadterei rekreációs területként azonosíthatók, ahol egy település múltja és jelene, valamint fejlődése viszonylag kis területen, egyéni vagy vezetett séta során fedezhető fel. További előnyös tényező, hogy az önkormányzati temetők többsége széles nyitvatartási idővel rendelkezik, és általában ingyenesen látogatható. Turisztikai attrakciók, látnivalók tekintetében a vizsgált budapesti temetők jó adottságokkal rendelkeznek. Azonban promóciójuk és bemutatásuk nem kellően szervezett, ezért ezen a téren jelentős fejlesztést igényelnek. Ennek egyik első lépéseként fontos lenne a temetők közötti szorosabb együttműködés kialakítása. Szükséges tematikus turisztikai attrakcióként azonosítani és összegyűjteni az értékeket, valamint a látogatók számára elérhetővé tenni a rájuk vonatkozó információkat.
2. A vizsgált temetők turisztikai infrastruktúrájában számos hiányosságot tapasztaltunk mind a személyes bejárás, mind a kérdőívek válaszai alapján. A turisztikai infrastruktúra ebben az esetben a fogadó létesítmények összességét jelenti, azaz azokat az infrastrukturális elemeket, amelyek a nagyközönség számára is használhatóak, és lehetővé teszik a turisztikai tevékenységeket. A turisztikai alapszolgáltatások és azok háttér-infrastruktúrájának fejlesztése elsődleges, és ez különösen a temető közműveinek és útvonal-rendszerének fejlesztését foglalja magában és a hosszabb tartózkodáshoz szükséges feltételek biztosítását (több pad kihelyezése, illemhelyek kialakítása). Ez azonban nemcsak a turisták, hanem a mindennapi látogatók igényei szempontjából is fontos.
3. Látogatómenedzsment eszközök használatában nagyobb hiányosságokat tapasztaltunk. A temetőkben az eredeti funkció és a turisztikai hasznosítás összeegyeztetése kellő körültekintést igényel, a látogatómenedzsment eszközök használatával, a látogatók "mozgásának" előzetes megtervezésével a látogatás esetleges negatív hatásainak és más negatív következmények elkerülése vagy enyhítése megoldható. A temető jellegének megfelelő passzív kiállítási technikák is jó gyakorlatot jelenthetnek a látogatók oktatásában, bár a legtöbb temetőben csak a temető elrendezésének áttekintő térképét találjuk a bejáratnál. Ritkán vannak olyan táblák vagy nyomtatott anyagok (brosúrák, útikönyvek, speciális, részletesebb kiadványok), amelyek a temetők konkrét értékeiről és látnivalóiról adnak tájékoztatást, szemléltetve azok elhelyezkedését is. A nagyobb temetők esetében szükség lenne tematikus útvonalak kidolgozására vezetett túrák vagy egyéni séták számára.

4. A kérdőívekre adott válaszok azt mutatják, hogy a magyarországi emberek még nem elég nyitottak arra, hogy a temetőben más tevékenységet is végezzenek, mint elhunyt hozzátartozóik sírjának látogatása és ápolása, illetve a tiszteletre méltó személyekről való megemlékezés. Bár ennek ellentmond, hogy sokan és sokféle programon vettek már részt a temetőkben, ami azt mutatja, hogy nem zárkóznak el a lehetőségtől. Ennek oka lehet az egyik válaszadó által is említett szemléletváltás, jelenleg a lassú átalakulás kezdeti szakaszában vagyunk. A kérdőíves válaszokban felsorolt szervezett programok sokfélesége azonban azt mutatja, hogy a temetői vezetők nyitottak az új lehetőségekre, azonban a változásokat lassan és fokozatosan kell végrehajtani, mivel a hirtelen reformok ellenkező hatást válthatnak ki. A lakosság bevonása a funkciók bővítésének tervezésébe elsődlegesen fontos, mivel ennek segítségével az új funkciók elfogadottsága jelentősen növelhető.

Ha a temetőknek sikerül „jó helyként” tudatosulnia az emberek gondolatvilágában, akkor annak eredménye a látogató-, illetve turistaforgalom növekedésében is megmutatkozik (Michalkó 2023). A temetők ma még nem szerepelnek egyértelműen a látnivalók között az utazók mentális térképén, azonban összetettségüknek köszönhetően (közterületi zöldfelületek rekreációs lehetőséggel, fontos történelmi és kulturális tájелеmek a városi szövetben, temetkezési helyként fontos szakrális és társadalmi jelentőségük van) is „jó helyek”, a belföldi és a nemzetközi turizmusban is egyre nagyobb szerepet tölthetnek be. Fontos a jelenlegi és a potenciális kínálat azonosítása, hogy meghatározhassuk a temető turizmusban résztvevők jövőbeli keresletét, továbbá megfelelő stratégiát és tervet lehessen kialakítani bemutatásukra minden érdekelt fél közös részvételével.

Irodalom

- Długozima, A.–Kosiacka-Beck, E. (2020): How to Enhance the Environmental Values of Contemporary Cemeteries in an Urban Context, *Sustainability* 12(6): 2374.
- Eötvös K. (2007): *A balatoni utazás vége*. Vitis Aureus Bt., Veszprém
- Fórián S.–Hagymássy Z. (2009): Zöldfelületek szerepe az urbanizált környezetben. *Debreceni Műszaki Közlemények* 8(1-2): 43–52.
- Ladu, M.–Battino, S.–Balletto, G.–Amaro García, A. (2023): Green Infrastructure and Slow Tourism: A Methodological Approach for Mining Heritage Accessibility in the Sulcis-Iglesiente Bioregion (Sardinia, Italy). *Sustainability* 15(5): 4665.
- Michalkó G. (2023): A jó hely – egy turizmusorientált koncepcióvázlat. *Tér és Társadalom* 37(4): 30–50.
- Millennium Ecosystem Assessment (2005): *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. Island Press, Washington, DC.
- Moreno, A. S. (2018): *Cemetery Tourism: Visitors' motivations for visiting the Rakowicki Cemetery in Kraków*. Universitat de Girona, Måster en Turisme Cultural
- Pécsek, B. (2015): City Cemeteries as Cultural Attractions: Towards an Understanding of Foreign Visitors' Attitude at the National Graveyard in Budapest. *Deturope* 7(1): 44–61.

- Pécsek B. (2017): *A lassú turizmus, mint a városi turisztikai desztinációk fejlesztésének fenntartható alternatívája*. Doktori (PhD) értekezés, Szent István Egyetem, Gödöllő
- Rátz T. (2006): Mindenszentek és halottak napja szerepe a magyar lakosság utazási magatartásának befolyásolásában. *Turizmus Bulletin* 10(3): 27–35.
- Sallay, Á. –Mikházi, Zs. –Gecséné Tar, I. –Takács, K. (2022a): Cemeteries as a Part of Green Infrastructure and Tourism. *Sustainability* 14(5): 2918.
- Sallay, Á. –Gecséné Tar, I. –Mikházi, Zs. –Takács, K. (2022b): The place of cemeteries in the urban green infrastructure network and public expectations. *Proceedings of the Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning* 7(1): Article 42.
- Sallay Á. –Máté K. –Mikházi Zs. (2022c): A zöldinfrastruktúra hálózat szerepe a turizmusban. In Rátz T. –Michalkó G. –Zsarnóczky M. (szerk.): *Együttműködés, partnerség, hálózatok a turizmusban*. Kodolányi János Egyetem – CSFK Földrajztudományi Intézet – Magyar Földrajzi Társaság, Székesfehérvár-Budapest, pp. 144–156.
- Sallay, Á. –Gecséné Tar, I. –Mikházi, Zs. –Takács, K. –Furlan, C. –Krippner, U. (2023): The Role of Urban Cemeteries in Ecosystem Services and Habitat Protection. *Plants* 12(6): 1269.
- Skår, M. –Nordh, H. –Swensen, G. (2018): Green urban cemeteries: more than just parks. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability* 11(3): 362–382.
- Tomašević, A. (2018): Cemeteries as tourist attraction. *Turisticko Poslovanje* (21): 13–24.

Online források

1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezéséről: 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezéséről – Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye (jogtar.hu) (letöltve 2023. november 27.)
- Budapest Környezeti Állapotértékelése (2021): <https://budapest.hu/Lapok/2023/budapestkornyezeti-allapotertekelse-2021.aspx>